

СЕКЦІЯ 4. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9.019

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЧОГО МЕТОДУ ЛІТЕРАТУРНО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Д.М. ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКОГО

Загурська Е.В., науковий кореспондент
лабораторії психології обдарованості
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

У статті на основі теоретичного аналізу праць видатного українського літературознавця, дослідника психології літературної творчості та обдарованості Д.М. Овсянико-Куликовського висвітлено особливості його методології дослідження літературно обдарованої особистості, в основі якої лежить концептуальна ідея про існування двох типів художньої творчості: «спостережного» та «експериментального».

Ключові слова: психологія літературної обдарованості, метод спостереження, «експериментальний» метод, митець-спостерігач, митець-експериментатор, художній образ, творчі здібності письменника.

В статье на основе теоретического анализа работ выдающегося украинского литературоведа, исследователя психологии литературного творчества и одаренности Д.Н. Овсянико-Куликовского освещены особенности его методологии исследования литературно одаренной личности, в основе которой лежит концептуальная идея о существовании двух типов художественного творчества: наблюдательного и экспериментального.

Ключевые слова: психология литературной одаренности, метод наблюдения, «экспериментальный» метод, художник-наблюдатель, художник-экспериментатор, художественный образ, творческие способности писателя.

Zahurska E.V. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF THE CREATIVE METHOD OF LITERARY GIFTED PERSONALITY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF D.M. OVSYANYKO-KULYKOVSKYI

In the article on the basis of the theoretical analysis of the works of prominent Ukrainian literary scholar, researcher of the psychology of literary creation and talent D.M. Ovsyaniko-Kulikovsky, features of his methodology of study of literary gifted personality, based on the conceptual idea of the existence of two types of artistic creativity: «observational» and «experimental».

Key words: psychology of literary giftedness, observation method, «experimental» method, artist-observer, artist-experimentalist, artistic image, creative ability of the writer.

Постановка проблеми. В основі методології Д.М. Овсянико-Куликовського (1853–1920) лежить концептуальна ідея про існування двох типів художньої творчості. Вперше дослідник висловив її у статті «Ідея нескінченного у позитивній науці та у реальному мистецтві» [6], потім більш послідовно виклав у статті «Спостережний і експериментальний методи у мистецтві» [10], а далі розробляв на конкретному матеріалі у книгах про І. Тургенева, О. Пушкіна, М. Гоголя та інших письменників – «проблемних монографіях-дослідженнях особистості і творчості письменника у психологічному аспекті» [13, с. 38].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологічна спадщина Д.М. Овсянико-Куликовського у контексті психологічної думки кінця XIX – початку XXI століття є об'єктом наукових інтересів таких дослід-

ників, як В. Багацький, І. Вернудіна, Я. Голубородько, Я. Грицак, І. Гуржій, Л. Дабло, Ю. Кальницька, О. Ладиґа, А. Лискова, В. Сарбей, Л. Чувпило, В. Крутоус, В. Свищ тощо. Д.М. Овсянико-Куликовський не мав на меті цілісний та систематичний виклад теоретичних основ психології літературної творчості та обдарованості, тож дослідники зазвичай розглядають особливості його методу спостереження (рос. «наблюдательный») та «експериментального» методу у руслі інших теорій, розроблених у численних дослідженнях психології обдарованої особистості. Особливість методології визначного вченого ґрунтовно розглядав С. Сухих у праці «Психологічне літературознавство Д.М. Овсянико-Куликовського та 3 лекції з історії російського літературознавства» [13], проте здебільшого з літературознавчої позиції.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз особливостей методології Д.М. Овсянико-Куликовського.

2. Визначити спільні та відмінні позиції методу спостереження та «експериментального» методу.

3. Зазначити спільність поглядів Д.М. Овсянико-Куликовського та французького філософа-позитивіста, письменника і психолога І. Тена.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку Д.М. Овсянико-Куликовського, художніх методів стільки ж, скільки й митців, але це розмаїття можна звести до двох типів, двох основних форм художнього пізнання. Ці дві форми по суті ті самі, що й у науковому пізнанні: спостереження та дослід (експеримент). Митець або спостерігає дійсність та у своєму творі підбиває підсумок цих спостережень, або ставить своєрідні досліди (експерименти) над дійсністю, підкреслюючи певні, цікаві йому риси або грані, які у ній не виділяються, а у переважній більшості випадків сполучаються з іншими рисами або сторонами, що їх затуляють. Порівняно рідко обидва методи суміщаються рівною мірою в обдаруванні одного й того самого митця. У більшості випадків митці – або переважно спостерігачі, або переважно експериментатори.

На думку Ю.В. Манна, Д.М. Овсянико-Куликовського захопила ідея застосування до літературознавчих знань точних, майже природничо-наукових і математичних мірок: «Спочатку він випробував ці мірки у книзі про Гоголя і у статті про Чехова, потім узагальнив в окремій роботі «Спостережний і експериментальний методи у мистецтві» [3, с. 12].

Митець-спостерігач придивляється й дослухається до життя, намагаючись зрозуміти його; він прагне осягнути «людину у житті, узятому у певних межах місця й часу», і у своїх творах він не стільки відкриває та передає нам власне манеру бачити й чути життя і свій особистий мистецький дар відчувати людину, скільки, відкриваючи широку картину дійсності, «дає нам можливість за її допомогою, розвивати та вдосконалювати наше власне розуміння життя, наш власний дар відчувати людину та все людське» [7, с. 231-232]. Митець-спостерігач, досліджуючи людей та життя, прагне дати правдиве відтворення дійсності. У його творі життя зображене так, як воно є, не лише в образах типових та узагальнюючих, причому комбінація, постановка та розробка цих образів наштовху-

ють читача на такі думки та висновки, на які справжня дійсність не наштовхне. За творами митців-спостерігачів можна робити висновки про дійсність, яка у них зображена, і на них часом зручніше, ніж на фактах самого життя, обґрунтовується критика останнього.

У своїх дослідженнях обдарованих письменників, зокрема, у працях «Етюди про творчість І.С. Тургенева» [11] та «Л.М. Толстой як митець» [9] Д.М. Овсянико-Куликовський зазначає, що митці у своїх спостереженнях над дійсністю йдуть двома шляхами: перший шлях – «від себе», другий – «не від себе». Це положення розрізняє суб'єктивну творчість, що коріниться у довільній уяві та фантазії митця, та об'єктивну творчість, «породжену та контрольовану передусім авторською свідомістю» [1, с. 21]. Зазвичай одним митцям властивий переважно перший шлях, іншим – другий. Для позначення цих двох шляхів художнього спостереження вчений користується термінами «суб'єктивний» – для позначення напрямку «від себе», та «об'єктивний» – для іншого. Він зазначає, що для дослідження творчості митця необхідно первісно встановити, яким саме шляхом він йшов у своїх спостереженнях і що саме лежить в основі його найкращих творів: самоаналіз та спостереження натур, споріднених його власній, вивчення його найближчого середовища, де він виріс та виховувався, або ж спостереження чужого йому життя, вивчення натур та характерів, для розуміння яких одного лише самоспоглядання недостатньо.

Особливістю методу спостереження, за Д.М. Овсянико-Куликовським, різнобічний підбір рис персонажів, який здійснює письменник у процесі спостереження над дійсністю, особливістю експериментального – однобічний. Він зазначає, що, для того, аби зобразити Отелло, Гамлета або Онегіна, потрібно зробити вибір рис із дійсності та згрупувати їх, і цей вибір «відрізняється тією особливістю, що зроблений різнобічно, тобто образи наділені різними рисами, які змальовують їх з різних позицій: і з боку характеру, і з боку темпераменту, розуму, середовища і т. п.» [4, с. 208]. Художні образи, які належать до цього типу творчості, найповніше зображають ту дійсність, яка у них узагальнена.

На думку дослідника, відношення образу до дійсності може бути різноманітним (крайні межі – типи В. Шекспіра та О. Островського), але при цьому такі образи об'єднуються в одну велику групу. Особливості літературної творчості, у процесі якої продукуються саме такого роду

образи, можуть уподібнюватися «тій праці вченого, яка ґрунтується на всебічних спостереженнях явища, що вивчається, у тому вигляді, в якому воно існує у самій дійсності» [4, с. 209]. Митець-спостерігач прагне по можливості повно, правдиво та об'єктивно відтворити цю дійсність, уникаючи зумисного викривлення одних її сторін на користь інших. До такого роду митців дослідник відносить творчість О. Пушкіна (найяскравіші зразки – «Євгеній Онегін», «Капітанська донька»), І. Тургенева, М. Лермонтова («Герой нашого часу»), О. Островського, Л. Толстого (крім його тенденційних моралізуючих творів, що належать до творчості експериментальної, як, наприклад, «Крейцерова соната»), І. Гончарова, О. Писемського. Видається цікавим той факт, що дослідник у своєму визначенні психологічних особливостей «спостережного» мистецтва керується поглядами І. Тургенева, який зазначав необхідність повернення «пушкінського» елементу на противагу «гоголівському», розуміючи під першим творчість, що тяжіє до якомога повнішого, всебічного правдивого зображення дійсності. Характерною саме для такого роду творчості, одним з найвизначніших представників якого і був І. Тургенев, є його позиція про прагнення безпристрасності і правди життя та необхідності розуміння законів його розвитку. Полемізуючи з письменником, Д.М. Овсяннико-Куликовський зазначає, що «важко уявити собі митця-спостерігача, для якого було б чужим це прагнення «безпристрасності та всебічної правди», і який не мав би певного «розуміння життя» та «його руху», принаймні, у тих межах часу і простору, якими окреслюються його спостереження» [7, с. 233]. Навпаки, на його думку, як без одного, так і без другого вповні можливий митець-експериментатор, навіть видатний, яким і був М. Гоголь. Вірніше буде сказати, що для митця-експериментатора прагнення безпристрасності та «всебічної правди» означало б, що він відмовляється від своїх дослідів. Якщо він розуміє життя епохи та її рух, то це, звісно, є для нього значною перевагою. Але це є у його творчості необхідністю лише у тому випадку, коли його художні досліді будуть спрямовані на пізнання прихованих, неясних у дійсності пружин, що рухають життя, на пошук ледь помітних симптомів нових явищ, на розкриття істинної природи та значення змін, що насуваються, але є неясними або не поміченими за звичного споглядання життя.

Д.М. Овсяннико-Куликовський зазначає, що дослід (експеримент), як у науці, так і у мистецтві, є різновидом спостереження.

Але на противагу науковому, дослід у мистецтві пов'язаний з певними особливостями обдарування митця. Кажучи так, учений має на увазі тих митців, для яких цей різновид творчості є покликанням.

За допомогою експериментального методу митець, відштовхуючись від спостережень над певними явищами, створює образ, в якому він штучно, подібно до вченого, що проводить дослід, усуває одні риси та посилює інші. Художні образи, створені таким чином, по суті відрізняються від образів, які Д.М. Овсяннико-Куликовський відносить до групи різнобічних підборів рис, і вони не можуть відноситися до дійсності так, як образи, отримані за допомогою методу спостереження. На противагу останнім, вони не відтворюють дійсність, узагальнюючи її, а, швидше, узагальнюють відомі сторони цієї дійсності, видозмінюючи у тому або іншому напрямку її природне вираження, створюючи штучні умови, завдяки яким «яскраво, опукло, сильно знаходиться у творові митця те, що у самому житті затемнено, заслонено, нейтралізовано і не видно або видно погано, і що побачити та зрозуміти необхідно» [4, с. 210]. Серед митців цього «однобічного типу творчості» – М. Гоголь, А. Чехов, М. Салтиков-Щедрін, Ф. Достоевський, Г. Успенський тощо. Прикметним є те, що із зазначених митців саме художній дослід Ф. Достоевського та світ його героїв притягували до себе вченого значно меншою мірою, ніж його ж письменницька публіцистика, де все висловлене пряміше та раціональніше.

Творчість, результатом якої є образи, що належать до другої групи, вчений порівнює з результатами науки, яка ґрунтується на досліді, адже «хімія, фізика досягає своїх відкриттів шляхом створення таких умов, яких у природі немає» [4, с. 209]. Так, зазначає Д.М. Овсяннико-Куликовський, дослід є різновидом спостереження, а творчість митців-експериментаторів ґрунтується на уважному спостереженні над життям. Проте, на його думку, якби у них не було готового матеріалу спостережень у творах митців-спостерігачів, вони не могли б творити повноцінно.

Митець-експериментатор, як зазначає вчений, штучно створює умови, при яких «все те дурне, потворне, огидне, душевно-дрібно проявляється чітко, яскраво, повно» [4, с. 211]. При цьому ніяких інструментів, на відміну від «фізиків та хіміків», він не має, його «дослідною лабораторією» є творча думка, нічим не прихована від читача. У творах митців-експериментаторів ми маємо не широку й різнобічну карти-

ну життя, а навмисний підбір певних рис, через що та грань життя, котру досліджує митець, проступає надзвичайно яскраво і чітко. Д.М. Овсянико-Куликовський зазначає, що «у нашому житті загалом чимало сторін, що вислизують від свідомості чи від правильної оцінки: ми погано усвідомлюємо, наприклад, ту масу вульгарності, глупоти, розумової та моральної темряви, яку розлито у нас та навколо нас» [5, с. 49].

Художні твори, що ґрунтуються суто на спостереженні, стають «документами», за якими можна досліджувати епоху. Тут прослідковується подібність з позицією французького філософа-позитивіста, письменника і психолога І. Тена, адже у культурно-історичному методі, який трактує літературу як відображення духу народу у різні етапи його історичного життя, головне місце належить документу епохи, а не художньому творові. Твори експериментального мистецтва (або «дослідного») для цієї мети або геть непридатні, або потребують ретельних роз'яснень, різноманітних обмежень та обумовлень.

У методології Д.М. Овсянико-Куликовського відображається його позиція щодо когнітивної та емоційної сфери обдарованої особистості, адже «девизом експерименту в мистецтві є «думати та страждати», девизом методу спостереження – «думати» [7, с. 144]. Намагаючись бути максимально об'єктивним, учений, тим не менш, відає перевагу методу спостереження. За його визначенням, він лежить в основі «психології спостережного мистецтва», метою якого є «пізнання людини, аналіз душі людської, розкриття психології взаємовідносин між людиною та суспільством, постановка та розробка моральних задач, пов'язаних з цим» [10, с. 116].

На нашу думку, його позиція пріоритетності цього методу, зокрема, полягає і у визначенні творчих здібностей письменника. Головною відмінністю досліду (експерименту) від спостереження у мистецтві вчений вважав «освітлення художнього образу, яке саме життя не надало, а яке виходить з особливостей розуму, таланту та самої натури митця» [6, с. 71]. Д.М. Овсянико-Куликовський загалом наділяє митців, творчість яких вважає видатною, визначеннями «талант», «геній», «обдарування», між якими не проводить якісної різниці. Винятком цього є творчість А. Чехова, яка належить до експерименту і досліджується вченим у контексті «художнього таланту», «першорядного обдарування» і ніколи – у «геніальності». У контексті створення типології художніх образів дослідник зазначає, що герої А. Чехова великою мі-

рою типові для епохи та конкретної дійсності, але самі по собі не є завершеними типами. Це «зовсім не зменшує їх великого значення і свідчить про те, що вони є продуктом іншого художнього методу, іншого роду творчості» [6, с. 61]. На його думку, письменник ніколи не надає всебічної та детальної розробки типів та характеристик, які зображає. Він лише намічає декілька рис і потім висвітлює їх значною мірою за допомогою тонкого психологічного аналізу. У результаті виходить сильний та своєрідний художній ефект, «який не знайдемо в інших художників, окрім хіба що Мопасана, талант якого у багатьох відношеннях є близьким до таланту Чехова» [7, с. 464].

На нашу думку, в аналізі методу експерименту (досліду) у мистецтві проявився внутрішній конфлікт самого Д.М. Овсянико-Куликовського – як дослідника психології творчості та як історика (сильніший антагонізм наявний в його позиції щодо норми та патології, проте це предмет окремого дослідження). Вказуючи на художні та психологічні особливості творчості письменників, яких він відносить до другої групи, він, проте, зазначає, що якби майбутній історик захотів зобразити Росію другої половини XIX ст., з одного боку, за М. Салтиковим-Щедриним, а з іншого – за Ф. Достоевським, то «вийшла би картина, яку б склали фігури «помпадурів» з «помпадуршами» на одному плані та психопатів з психопатками – на іншому» [7, с. 467]. Також, на його думку, не варто вивчати життя у всій його повноті і за творами А. Чехова, які є результатом своєрідного художнього досліду цього «першорядного обдарування», який присвятив своє життя «важкому подвигу художнього вивчення сучасного йому життя» [7, с. 468].

Геніальним представником експериментального методу у мистецтві був, на думку Д.М. Овсянико-Куликовського, М. Гоголь. Учений зазначав, що саме при вивченні психологічних особливостей його творчості проявляється методологічна доцільність ідеї розподілу мистецтва на «спостережене» та «експериментальне» [8, с. 343]. Його особливе ставлення до М. Гоголя, на нашу думку, коріниться у ставленні письменника до мови та особливостях його власної художньої мови, про яку зазначають дослідники: «Лінгвістична програма М.В. Гоголя є системним утворенням, в якому все пов'язане й детерміноване» [12, с. 317], «...експерименти М. Гоголь проводив саме у царині літературної мови» [1, с. 118].

Д.М. Овсянико-Куликовський зауважує, що в експериментальному мистецтві (зокрема, у М. Гоголя та А. Чехова) виді-

ляються елементи ліризму, в яких «людська форма ідеї безкінечно знаходить своє образне та чарівливе вираження, яке є психологічно близьким до музичного» [6, с. 78]. Елементи ліризму також можна виділити і у «спостережному» мистецтві, зокрема, в «Євгенії Онєгіні» та «драматичних дослідях» О. Пушкіна.

С. Сухих зазначає, що всі критики Д.М. Овсяніко-Куликовського віддають данину тонкощам та глибині його досліджень у царині психології літературної творчості (зокрема, психологічних характеристик письменників), тобто тому, що було досягнуто ним не лише завдяки таланту вченого, але й свідомо виробленій та цілеспрямовано застосовуваній ним методиці, «яка, звісно, не може дати того, що хотіли би від неї прихильники інших методологій, проте дозволяє досягнути хоча би у дослідженнях певних об'єктів і з певної точки зору <...> таких результатів, які на основі інших методологій не досягаються» [13, с. 116]. Методологія дослідника містила загальні позиції, проте кожна обдарована особистість для Д.М. Овсяніко-Куликовського була унікальною, кожен окремий випадок був особливим, і це було основоположним для його поглядів на генезу літературно обдарованої особистості.

Висновки з проведеного дослідження. З наведеного вище можна зробити такі висновки.

1. Визначено, що, за Д.М. Овсяніко-Куликовським, особливістю методу спостереження є різнобічний підбір рис персонажів, який здійснює письменник у процесі спостереження над дійсністю; особливістю експериментального, відповідно, однобічної. «Спостережна» творчість буває або переважно суб'єктивною («від себе»), або переважно об'єктивною («не від себе»), або такою, в якій обидва напрямки суміщаються приблизно однаковою мірою.

2. Досліджено, що дослід (експеримент), як у науці, так і у мистецтві, є, за Д.М. Овсяніко-Куликовським, різновидом спостереження. Але на протигагу науковому, дослід у мистецтві пов'язаний з психологічними особливостями обдарування митця. Відправною точкою експериментальної творчості є не відтворення правдивої картини

дійсності, а видозмінення у тому або іншому напрямку її природнього вираження та узагальнення її сторін внаслідок створення штучних умов.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоус П.В. Психологія літературної творчості : [навч. посіб.] / П.В. Білоус. – К. : Академвидав, 2014. – 216 с. – (Серія «Альма-матер»).
2. Будагов Р.А. Толковые словари в национальной культуре народов / Р.А. Будагов. – М. : Издательство Московского университета, 1989. – 151 с.
3. Манн Ю. Овсяніко-Куликовський як літературознавець / Ю. Манн // Овсяніко-Куликовський Д. Н. Літературно-критическіе роботи : в 2 т. – М. : Художественная литература, 1989. – Т. 1. – С. 3-24.
4. Овсяніко-Куликовський Д.Н. Вопросы психологии творчества: Пушкин. Гейне. Гете. Чехов. К психологии мысли и творчества / Д.Н. Овсяніко-Куликовський. – 3-е изд. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 301 с. – (Из наследия мировой психологии).
5. Овсяніко-Куликовський Д.Н. Гоголь / Д.Н. Овсяніко-Куликовський // Собрание сочинений. – Т. 1. – СПб. : Издание И.Л. Овсяніко-Куликовской, 1912. – 197 с.
6. Овсяніко-Куликовський Д.Н. Идея бесконечного в положительной науке и в реальном искусстве / Д.Н. Овсяніко-Куликовський // Вопросы теории и психологии творчества / Изд.-составитель Б.А. Лезин. – Харьков, 1907. – С. 51–78.
7. Овсяніко-Куликовський Д.Н. Літературно-критическіе работы : в 2 т. / Д.Н. Овсяніко-Куликовський. – М. : Художественная литература, 1989. – Т. 1. – 542 с.
8. Овсяніко-Куликовський Д.Н. Літературно-критическіе работы : в 2 т. / Д.Н. Овсяніко-Куликовський. – М. : Художественная литература, 1989. – Т. 2. – 526 с.
9. Овсяніко-Куликовський Д.Н. Л.Н. Толстой как художник / Д.Н. Овсяніко-Куликовський. – Изд. 2, исправл. и доп. – СПб : Орион, 1905. – 274 с.
10. Овсяніко-Куликовський Д.Н. Наблюдательный и экспериментальный метод в искусстве / Д.Н. Овсяніко-Куликовський // Вопросы теории и психологии творчества / Изд.-составитель Б.А. Лезин. – Харьков, 1907. – С. 83-117.
11. Овсяніко-Куликовський Д.Н. Этюды о творчестве И.С. Тургенева / Д.Н. Овсяніко-Куликовський. – Изд. 2-е, дополн. и испр. – СПб : Орион, 1904. – 267 с.
12. Одекова Ф.Р. Понятия и термины как лингвистическая особенность художественных текстов Н.В. Гоголя – художника-экспериментатора / Ф.Р. Одекова // Язык. Текст. Дискурс, 2012. – № 10. – С. 316-320.
13. Сухих С.И. Психологическое литературоведение Д.Н. Овсяніко-Куликовского. Из лекций по истории русского литературоведения / С.И. Сухих. – Нижний Новгород : КиТиздат, 2001. – 120 с.